

Qənimə Məhəmmədli qızı Allahverdiyeva, Mehriban Kirman qızı Muradova⁴
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Leksikologiya dilçiliyin əsas bölmələrindən biri hesab edilir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin leksikasını (lüğət tərkibini) təşkil edir. Leksikanı öyrənən dilçilik bölməsi leksikologiya adlanır. Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların formaca və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Leksikologiya dilçiliyin daim geniş tətbiq olunan sahələrindən biridir. Biz leksikologiya şöbəsində sözün leksik və qrammatik mənasını, təkmənəli və çoxmənalı sözləri, sinonimləri, omonimləri, antonimləri və digər sahələri öyrənirik. Leksikologiyanın hər bir sahəsi İngilis və Azərbaycan dillərinin tətbiq olunmasında geniş əhəmiyyətə malikdir.

M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” (Bakı: Maarif, 1976) kitabında yazır: “Bütün dillərdə olduğu kimi əksmənalı sözlər İngilis və Azərbaycan dillərinin leksikologiyasında da əsas bölmələrdən biri hesab edilir. Hər iki dildə istifadə olunan əksmənalı sözlər arasında bir çox ortaq və fərqli cəhətlər var. İngilis və Azərbaycan dillərində istifadə olunan əksmənalı sözlərin ən geniş yayılmış şöbəsi antonim sözlərdir. Antonim yunan dilində “başqa sözə qarşı əks mənə daşıyan söz” deməkdir. Ümumilikdə antonimlər leksik mənasına görə bir-birinə əks olan sözlərdir. Antonimlər İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində geniş rol oynayır” (1, s. 116).

Hər iki dildə, Azərbaycan və İngilis dillərində antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti və onu əhatə edən aləmə qarşı münasibətilə əlaqədardır. Bu cəhətdən antonimlərin müxtəlif mənə növləri var:

- 1) Əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət anlayışlarını bildiren antonimlər: Məsələn; ağ-qara, soyuq-isti, pis-yaxşı, tənbel-çalışqan, zalım-ədalətli, sərt-mülayim
- 2) Vaxt anlayışlarını bildiren antonimlər: Məsələn; səhər-axşam, gecə-gündüz, yay-qış, tez-gec, dünən-sabah
- 3) Məkan anlayışı bildiren antonimlər: Məsələn; irəli-geri, ora-bura, aşağı-yuxarı, ön-arxa içəri-bayır, xarici-daxili
- 4) Ölçü və miqdar anlayışlarını bildiren antonimlər: Məsələn; böyük-küçük, iri-xırda, uzun-qısa, az-çox, yüngül-ağır, alçaq-hündür, bütöv-yarımçıq
- 5) Hal-hərəkət və vəziyyət anlayışı bildiren antonimlər: Məsələn; açmaq-bağlamaq, gülmək-ağlamaq, tikmək-sökmək, ağarmaq-qaralmaq, yaşamaq-ölmək, gəlmək-getmək, oturmaq-durmaq.
- 6) Təbiət hadisələri ilə bağlı anlayışları bildiren antonimlər: Məsələn; işıq-qaranlıq, donmaq-ərimək, üşümək-qızınmaq, quraqlıq-yağmurluq.
- 7) Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildiren antonimlər: Məsələn; az-çox, bir az-lap çox, az-minlərcə, az-az - çox-çox.
- 8) İstiqamət, tərəf ifadə edən antonimlər: Məsələn; sağ-sol, o tərəf-bu tərəf, ora-bura.
- 9) Təsdiq və inkar bildiren antonimlər: Məsələn; bəli-xeyr, hə-yox.
- 10) Qeyri-müəyyən şəxs və ya əşya bildiren antonimlər: Məsələn; bu-o biri-hamı.

Ortaq cəhətlərlə yanaşı həmçinin, hər iki dildə işlənən əksmənalı sözlər arasında fərqli xüsusiyyətlərdə var. Məsələn: İngilis dilində istifadə olunan əksmənalı sözlər morfoloji quruluşuna görə iki böyük qrupa bölünür:

- 1) kök antonimlər (root antonyms)
- 2) düzəltmə antonimlər (derivational antonyms)

Kök (root) antonimlərin müxtəlif kökləri olur. Məsələn: “to love” (sevmək) - “to hate” (nifrət etmək), “long”(uzun) - “short”(qısa), “day” (gün) - “night”(gecə); və başqalarını kök (root) antonimlərə nümunə göstərə bilərik: “The new town of Whitney Clay had swallowed up the old village” cümləsindəki “new” (təzə) - “old” (köhnə) sözlərini, “It may be near, it may be distant; while the road lasts nothing turns me” cümləsindəki “distant” (uzaq) - “near”(yaxın); “If a man and woman sinned, let them go for into the desert to love or loathe each other there” cümləsindəki “loathe”(nifrət etmək) - “love” (sevmək); “So you think your friend in the city will be hard upon me, if I fail a payment?” - says the trooper, looking down upon him like a giant. “My dear friend, I am afraid he will - returns the old man looking up at him like a pigmy” cümləsindəki “giant” (nəhəng) - “pigmy” (cırdan) sözlərini kök (root) antonimlərə nümunə göstərə bilərik.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (Bakı: Elm, 1972) qeyd olunur: “Düzəltmə antonimlərin eyni kökləri olsa da şəkilçilərin köməyi ilə olur. Məsələn: “regular” (qaydalı) “irregular” (qaydasız), “fruitful” (məhsuldar) - “fruitless”(qeyri-məhsuldar). Düzəltmə antonimlər bu prefikslərin sayəsində əmələ gəlir: “un”, “dis”, “non”, “ful”, “less”, “in”; (il, im, ir); Məsələn: “successful” (müvəffəqiyyətli) - “unsuccessful” (müvəffəqiyyətsiz), “selfless” (fədakar) - “selfish” (axmaq), “approve (bəyənmək) - disapprove” (bəyənməmək) - “Who am I to approve or disapprove?”, “engage(məşğul olmaq) - disengage” (məşğul olmamaq) - “How soon will you be disengaged?” “I didn’t say you i was engaged”. “Audible (eşidilən) - inaudible” (eşidilə bilinməyən) - “Little audible links, they are chaining together great inaudible feelings and purposes (2, s. 281-283).

Ancaq Azərbaycan dilində antonimlərin morfoloji quruluşuna görə yalnız bir növü var: kök antonimlər. Məsələn: isti-soyuq, yaxşı-pis, yalan-doğru və başqalarını buna nümunə göstərmək olar. Yəni Azərbaycan dilində şəkilçi vasitəsilə yaranan antonimlər əsil antonimlər hesab edilmir. Məsələn: dadlı-dadsız, duzlu- duzsuz, yağlı-yağsız.

Bloofled və bir neçə ingilis dilçisi İngilis dilində antonimləri xüsusi və müqayisəli adda iki əsas qrupa bölmüşdür. Xüsusi antonimlərə bu sözləri nümunə göstərə bilərik: “love (sevgi) - attachment (sədaqət) - liking(xoşlamaq) - indifference (laqeydlik) - antipathy (antipatiya)- hate”(nifrət) (3, s. 564).

⁴ Azərbaycan Texniki Universiteti

Briab M.Semantics: Studies of the science of meaning. - N.Y.Dover Publications, Inc., Müəllif öz əsərində yazır: “İngilis dilində antonimlər ziddiyyətin dərəcəsinə görə tam və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır. Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən antonim sözlərə tam antonimlik deyilir. Məsələn: ağ-qara, dağ-dərə, yay-qış, alt-üst və s. Ziddiyyətin çox olduğu tam antonimlərə aşağıdakı nümunələrdə rast gələ bilərik: “If you have obeyed all the rules are no good”. M.Wilsonun əsərindəki bu nümunədə “good” (yaxşı) və “bad” (pis) sözlərini, “He was alive, not dead” Shaw-nun əsərindəki bu nümunədə “alive” (diri) və “dead” (ölü) sözlərini, “You will see if you were right or wrong” M.Briabın əsərindəki bu nümunədə “right” (düz) və “wrong” (səhv), “The whole was big, oneself was little” Galsworthy-nin əsərindəki bu nümunədə “big” (böyük) və “little” (balaca) sözlərini, “There is so much good in the worst of us, and so much bad in the best of us, That it hardly becomes any of us To talk about the rest of us” Hock-un əsərindəki “good” (yaxşı), “bad” (pis), worst (ən pis) və “best” sözlərini tam antonimlərə nümunə göstərə bilərik (4, s. 314). Azərbaycan və İngilis dillərində əksmənalı sözlər iki yolla əmələ gəlir:

- 1) Dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan antonimlər;
- 2) Başqa dillərdən alınan antonim sözlər.

Antonimlər və ya əksmənalı sözlər İngilis və Azərbaycan dillərinin bütün sahələrində: qrammatikasında, metodikasında, ədəbiyyatında və digər başqa şöbələrində rast gəlinən bir sahədir. Biz öz dilimizin və İngilis dilinin qrammatikasında bütün əsas nitq hissələrində antonim sözlərə rast gələ bilərik. İngilis dilində isimlər antonimlərlə zəngin deyil. Ancaq Azərbaycan dilində kifayət qədər isim olan antonimlərə rast gəlmək olar. Məsələn: İsim olan antonimlər: “good” (xeyir) - “evil” (şər), “love” (sevgi) - “hatred” (nirət), işıq - zülmət, insanlıq - vəhşilik, gecə - gündüz, mərhəmət - qəzəb, nəşə - qüسسə, sülh - müharibə, asayiş -sakitlik, baş - ayaq, birlik - ayrılıq, toy - yas, xeyir - zərər, tərəqqi - tənəzzül və s.

Ginsburg R.S.A Course in Modern English Lexicology. M., 1979. Müəllif qeyd edir: “Əksər antonimlər sifətlərdən təşkil olunur. Sifət olan antonimlərdə “high” (hündür) - “low” (alçaq), “friendly” (dostcasına) - “hostile” (düşməncəsinə), “strong” (güclü) - “weak” (zəif), “wide” (geniş) - “narrow” (dar), beautiful (gözəl) - ugly (çirkin), big (böyük) - small (balaca), bright (parlamaq) - dim (tutqun), old (yaşlı, qoca) - young (gənc, cavan), yaxşı-pis, bərk-boş, doğma-yad, qalın-nazik, şirin-acı, şad-qəmgin, mərd-xəsis, iri-xırda, ağır-yüngül, xəstə-sağlam, qısa-uzun, uca-alçaq, təzə-köhnə, təmiz-çirkin, geniş-müxtəsər, qaranlıq-ışıqlı, pinti-təmiz, seyrək-sıx, tənbel-çalışqan, ağıllı-səfeh, düz-yanlış, isti-soyuq, ağ-qara, ağıllı-dəli, yüngül-ağır, ədalətli-zalım, alçaq-hündür, açıq-örtülü, ac-tox, ucuz-baha, igid-qorxaq, dar-enli, sakit-dəcəl, boş-dolu, düz-əyri, asan-çətin, yüksək-alçaq, kök-arıq, xoşbəxt-bədbəxt (5, s. 20).

Feillər antonimlərin çoxluğuna görə sifətdən sonra ikinci yerdə durur. Feil olan antonimlər: “to lose” (itirmək) - “to find” (tappaq), “to live” (yaşamaq) - “to die” (ölmək), “to open” (açmaq) - “to close” (bağlamaq), gəlmək-getmək, yazmaq-pozmaq, durmaq-oturmaq, atmaq-tutmaq, enmək-qalxmaq, əkmək-biçmək, gülmək-ağlamaq, yanmaq-sönmək, küsmək-barışmaq, tapmaq-itirmək, susmaq-danışmaq, soyunmaq-geyinmək, açmaq-bağlamaq.

İngilis və Azərbaycan dillərində çoxmənalı sözlərin bir və ya bir neçə antonimi ola bilər. Məsələn: “dull” (maraqsız) sifətinin antonimləri bunlardır: “interesting” (maraqlı), “amusing” (əyləncəli), “entertaining” (əyləncəli) və “active” (aktiv), başqa mənasına görə “deficient in interest” (maraqsız), və “clever” (ağıllı), “bright” (parlaq), “capable” (bacarıqlı) sözləri bu sözlün antonimi ola bilər.

Nəticə. Beləliklə, biz İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusilə, şair və yazıçıların əsərlərində əksmənalı sözlərlə tez-tez qarşılaşırıq. Antonimlər bədi əsərlərdə ziddiyyəti oxucuya daha qabarıq şəkildə çatdırılmasında və emosional gərginliyin artmasına yaxından kömək edir. Məhz bu səbəblərə görə istər əvvəlki dövrlərdə, istərsə də müasir İngilis və Azərbaycan dillərində yazıçı və şairlər antonimlərdən yüksək səviyyədə istifadə etmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri oxucuya əsərdə baş verən hadisələri daha real, olduğu kimi çatdırmaq olmuşdur. Nümunə olaraq William Shakespearein “Romeo and Juliet” əsərində istifadə olunan antonimlərə nəzər salaq: “My only love sprang from my only hate. **Freeman and slave, patrician and plebeian, lord and serf, guild-master and journeyman, in a word, oppressor and oppressed,** stood in constant opposition to one another, carried on an uninterrupted, now hidden now open fight, a fight that each time ended, either in revolutionary re-construction of society at large, or in the common ruin of the contending classes” mətnində “freeman” - azad insan və “slave” - qul, “patrician” - zadəgan və “plebeian” - aşağı təbəqədən olan insan, “lord” - hökmdar və “serf” - qul, “guild-master” - gildiyə sahibi və “journeyman” - kiçik usta, “hidden” - gizli və “open fight” - açıq mübarizə oppressor (zülm verən) və oppressed (zülmə məruz qalan) kimi sözlər bir-biri ilə antonimlik təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1976, səh: 116.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1972, səh: 281-283.
3. Bloomfield L. Language. Chicago: The University of Chicago Press, 1984, p. 564.
4. Briab M.Semantics: Studies of the science of meaning. - N.Y.Dover Publications, Inc., - 1964, 314 p.
5. Ginsburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979, p. 20.

Açar sözlər: Leksikologiya, antonim, morfolojiya, düzəltmə antonimlər, kök antonimlər.

Key words: lexicology, antonym, morphological, derivational antonyms, root antonyms.

Ключевые слова: лексикология, антоним, морфологическую, коррекции слова, корневые антонимы.

The opposite words which are using in English and Azerbaijan languages and their characteristic feature Summary

Antonyms (Greek “anti”-opposite, “onyma” - name) are words belonging to the same part of speech, identical in style and having opposite denotative meanings. For example: “light” - Antonyms are usually believed to appear in pairs. Yet, this is not true in reality. For instance, the adjective “cold” may be said to have “warm” fro its second an-

tonym, and the noun “sorrow” may be very well contrasted with “gaiety”. We can base on the definition antonyms as two or more words belonging to the same part at some contexts. However, polysemantic word may have an antonym or several antonyms for each of its meanings.

Антонимные слова в английском и Азербайджанском языке, их особенности
Резюме

Антонимы-это слова одной части речи, различные по звучанию и написанию, имеющие прямо противоположные лексические значения. Лексические единицы словарного состава языка оказываются тесно связанными не только на основании их ассоциативной связи по сходству или смежности как лексико-семантические варианты многозначного слова. Большинство слов языка не содержит признака, способного к противопоставлению, следовательно, антонимические отношения для них невозможны, однако, в переносном значении они могут обрести антоним.

Məqaləni nəşrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tövsiyə etmişdir.